Van Constantijntje tot Tonio: bij wijze van inleiding

Honings, R.A.M.; Vergeer, T.; Marion, O. van

Citation
Honings, R. A. M., & Vergeer, T. (2018). Van Constantijntje tot Tonio: bij wijze van inleiding. In O. van Marion (Ed.), *Van Constantijntje tot Tonio. Het dode kind in de Nederlandse literatuur.* (pp. 9-17). Hilversum: Verloren. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3455532

Version:	Publisher's Version
License:	Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law (Amendment Taverne)
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3455532

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van Constantijntje tot Tonio
Bij wijze van inleiding

Rick Honings & Tim Vergeer

'Kun je verdriet van je afschrijven? Ik heb het ooit geprobeerd', schreef Ton van Reen in 2017 op Facebook. Dat was de roman *Het winterjaar* (1986) geworden, over het laatste levensjaar van zijn vader. Toen had hij het thuis altijd koud van verdriet, omdat hij wist dat zijn vader weldra zou sterven: 'Altijd winter in huis, ook in de zomer.' Zijn vader was vijfenveertig jaar toen hij stierf, de auteur was vijfenveertig toen hij aan zijn roman werkte. Hoe anders schreef Van Reen in hetzelfde bericht over zijn zoon David, die ook vijfenveertig was toen hij overleed. 'Elke dag loop ik op tegen een muur van verdriet, het verdriet dat ook door blijft woekeren in mijn eigen gezin'. Waar hij er eerder wel in slaagde om een roman over zijn vader te schrijven, lukte hem dat ditmaal niet:

> Mensen die mij goed kennen en zien dat wij er onder lijden zeggen vaak: schrijf het van je af. Net als Anna Enquist die de roman *Contrapunt* schreef over het verlies van haar zevenentwintigjarige dochter Margit. Net als A.F.Th. van der Heijden, die het verlies van zijn zoon beschreef in de roman *Tonio*. Ik was van plan om die boeken te lezen. Ik kom er niet toe. In de boekhandel heb ik van beide boeken de beginbladzijden gelezen, maar ze vervullen me met zo'n groot verdriet dat ik er niet verder in kan. Ze maken me sprakeloos. En toch, elke dag schrijf ik wel een stukje over David. [...] Maar het boek komt er niet. Ditmaal is het niet te delen verdriet.[1]

Veel andere Nederlandse schrijvers hebben wel de pen opgenomen om te schrijven over wat zo tegennatuurlijk is: de dood van je eigen kind. Behalve Enquist en Van der Heijden schreven ook Jan Wolkers (*Een roos van vlees*, 1963) en P.F. Thomése (*Schaduwkind*, 2003) bijvoorbeeld een boek hierover. En wat te denken van Boudewijn Büch, die in *De kleine blonde dood* (1985) de dood van een kind verzon, maar het publiek deed geloven dat hij gebukt ging onder een ondraaglijk verlies?

Voor de meeste auteurs van teksten waarin de dood van een kind gethematiseerd wordt, vervult het schrijven een therapeutische functie. Van der Heijden verwoordde het zo: 'Het is eerder een dwangmatig ritueel dan een vrijwillige uitoefening van mijn vak.'[2] Schrijven over een overleden kind is een proces van verwerken, van een beetje bij beetje opnieuw leren leven. De literatuur kan daarbij helpen. Over zulke schrijvende ouders en hun afschuwelijke, onnoemelijke verdriet gaat dit boek.

Kinderdood is uiteraard niet alleen een modern verschijnsel. In zijn *Consolatio ad*

Uxorem (Troost voor zijn echtgenote) schreef de Griek Plutarchus aan zijn vrouw al over de dood van hun tweejarige dochtertje. Na hem zouden vele van zulke teksten volgen. Tegenwoordig is het overlijden van een kind bijzonderder dan in het verleden. In de negentiende eeuw stierf een kwart van alle geborenen voor het vijfde levensjaar, aan de pokken, de cholera en aan andere epidemische ziekten. Zodra een kind volwassen werd, was de kans op overleven vele malen groter, al was er nooit zekerheid. Het verdriet om een overleden kind was, ongeacht de leeftijd waarop het stierf, in een andere eeuw niet minder dan nu, al sloeg de dood vaker toe. Dat laten de bijdragen in deze bundel zien. Een kind blijft voor vaders en moeders altijd een kind. En de dood van een kind *hurts like hell*.

Een overzicht

Dit boek gaat over het dode kind in de Nederlandse literatuur, vanaf de middeleeuwen tot nu. Daarmee sluiten we aan bij een internationale onderzoeksbelangstelling. In 2000 verscheen *Representations of Childhood Death*, onder redactie van Gillian Avery en Kimberley Reynolds. In die bundel wordt de blik gericht op de Angelsaskische cultuur. Onderwerpen die worden aangestipt zijn kinderdood in folklore, balladen, dagboeken, bij Charles Dickens, in horrorverhalen en in speelfilms.[3]

Jacqueline Simpson beschrijft bijvoorbeeld hoe kinderen in folklore kunnen terugkomen als een 'wisselkind' ('changling') – een kobold in de gedaante van de baby, die de plek van het kind ingenomen heeft – of als geestverschijning. De representatie van kinderdood in zeventiende-eeuwse ongepubliceerde vrouwendagboeken is het onderwerp van een bijdrage van Elizabeth Clarke. Zij maakt onderscheid tussen gepubliceerde teksten waarin een spanning bestaat tussen het behouden van een vrome houding en het uitdrukken van rouw en teksten van vrouwen die vaak ongepubliceerd bleven. De mannelijke auteur introduceert dan doorgaans een vrouwelijk personage aan wie een mannelijk personage op autoritaire wijze vertelt hoe je moet rouwen. De vrouw zou sneller geneigd zijn om te vervallen in zonde en daar moet de man haar voor behoeden. In dagboeken van vrouwen worden de rollen omgedraaid: de moeders houden zich sterk, terwijl de meeste vaders met hun emoties worstelen. Kevin McCarron op zijn beurt analyseert twee populaire horrorromanseries voor tieners, waarin personages op gewelddadige wijze om het leven worden gebracht. De boeken bevatten citaten als: 'Ryan's body hung supported from the forklift, the chest a mass of blood and broken bones.'[4]

Uit deze beschrijving wordt al duidelijk dat het nog niet zo eenvoudig is om een rode draad aan te wijzen in de bundel van Avery en Reynolds. De artikelen zijn zo verschillend en de inhoud is zo uiteenlopend, dat het niet lukt om overkoepelende kenmerken van kinderdoodliteratuur te benoemen.

Ook in Nederland is recent over dode kinderen geschreven. Pieter van den Blink bundelde in *Voor het oog van Job* (2009) interviews met Volendamse ouders die een kind verloren, waaruit blijkt dat iedereen op zijn eigen wijze met verlies omgaat.[5] Anne-Flor Vanmeenen publiceerde *De Dood in Kinderschoenen* (2011), waarin ze de resultaten van haar onderzoek naar kindergraven beschreef.[6] Aan het dode kind in de beeldende kunst en fotografie is inmiddels eveneens al aandacht besteed.[7]

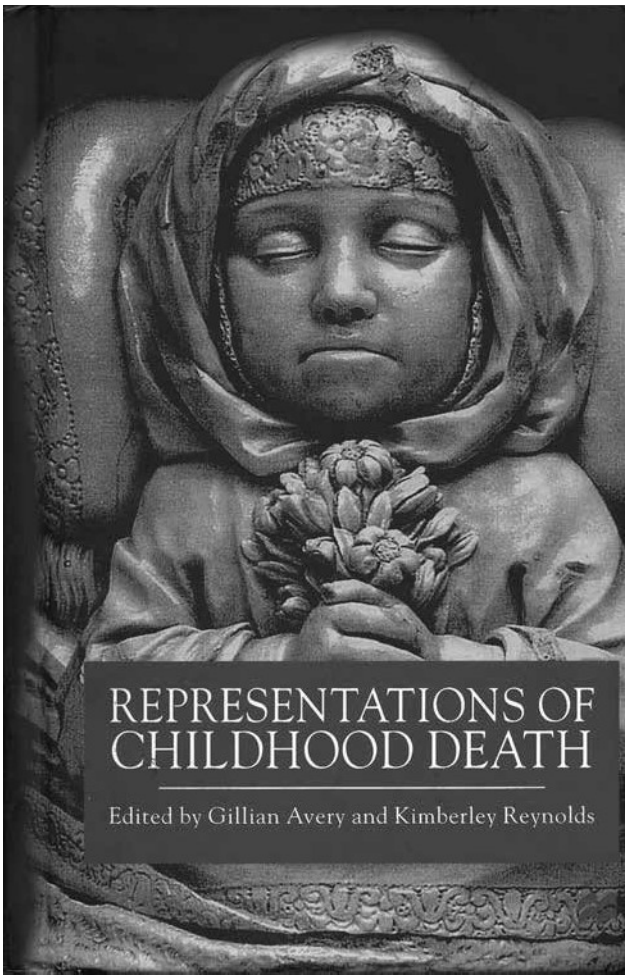

Omslag van Gillian Avery & Kimberley Reynolds, *Representations of Childhood Death*, 2000.

Over kinderdoodliteratuur is in Nederland eveneens al geschreven. Sonja Witstein publiceerde *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance* (1969), waarin ze de vaste onderdelen van rouwpoëzie inventariseerde en benoemde op basis van de retoricaleer.[8] Als vaste elementen noemde zij de *laus* (lofprijzing van de overledene), *luctus* (weeklacht) en *consolatio* (vertroosting). Daar kon de zeventiende-eeuwse auteur naar hartenlust in variëren. In haar boek *De gemaskerde eeuw* (2002), een mentaliteitsgeschiedenis van de negentiende eeuw, staat Marita Mathijsen ook stil bij de dood van kinderen in die tijd, maar dat is slechts één onderwerp te midden van andere.[9] L.F. Groenendijk en F.A. van Lieburg publiceerden *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (1991).[10]

Tot nu toe was er nog geen overzichtsstudie over hoe de dood van een kind gerepresenteerd en gethematiseerd wordt in de Nederlandse literatuur. Dat onderwerp is actueel, omdat er de laatste jaren een stortvloed van zulke boeken is verschenen. Dat gegeven vormde voor Rick Honings en Olga van Marion de aanleiding om in het collegejaar

2015-2016 aan de Universiteit Leiden een mastercursus te geven over het dode kind in de Nederlandse literatuur: *Affect en effect: Van Constantijntje tot Tonio*. Daarin kozen ze een historisch perspectief, waarbij ze lijnen probeerden te trekken tussen heden en verleden. In dit boek, dat hieruit is voortgekomen, kiezen we voor eenzelfde diachrone benadering.

Overwegingen bij een genre

Het genre 'kinderdoodliteratuur' is niet onproblematisch. Zo is er in de eerste plaats de vraag wanneer een kind nog een kind is. Hoort een boek over een volwassen kind dat sterft er ook bij? Zo niet, dan vallen *Tonio* en *Contrapunt* meteen af. Willem Bilderdijk en zijn vrouw schreven een dichtbundel na het overlijden van hun twintigjarige zoon Julius. En Frederik van Eeden publiceerde met *Paul's ontwaken* (1913) een 'requiemroman' voor zijn volwassen zoon Paul. Zulke boeken gaan evenzeer over het ouderschap en over rouw als andere werken waarbij het kind nog niet de volwassen leeftijd bereikt heeft. Daar komt nog bij dat in andere tijden anders over kinderen en kind-zijn gedacht werd.

Kinderdoodliteratuur hoeft daarnaast niet exclusief te gaan over het overleden kind. Het hangt af van wie er vertelt, wie focaliseert, wiens perspectief we volgen. Is dat een vader, een moeder, een broer, een zus, of het kind zelf? In de roman *Gebr.* (1998) van Ted van Lieshout klinkt de stem van het overleden broertje van Luuk, Marius, doordat zijn dagboek integraal geciteerd wordt. In *Malva* (2015) wordt de dode dochter van de Chileense dichter Pablo Neruda aan het woord gelaten. Het perspectief dat gekozen wordt, bepaalt hoe intens de gebeurtenissen beleefd worden. De rouw van de ouders hoeft geen centrale plaats te hebben, maar kan in andere gevallen juist ook een cruciale rol spelen in het verhaal. In de jeugdliteratuur zijn het vaak kinderen die de dood van nabij meemaken.

Boeken waarin de dood van een kind gethematiseerd wordt, worden nogal eens gezien als een uiting van excessieve rouw. Sommige critici zien het schrijven over een dood kind als vorm van aandachttrekkerij. Zo was Piet Gerbrandy kritisch over de bundel *De tussentijd* (2004) van Anna Enquist. Ja, de dichteres heeft haar dochter verloren en dat 'is heel rot voor haar', aldus Gerbrandy. Maar, zo merkte hij op: 'In plaats van zich met haar verdriet terug te trekken, heeft Enquist de publiciteit gezocht. Sindsdien gaat ze door het leven als die droevige mevrouw die zo aangrijpend over haar dochter schrijft.'[11] Dat heeft alles met gender te maken. Moet een vrouw anders met haar rouw omgaan dan een man? Hoe wordt op de rouw van vrouwen gereageerd door mannen? En in hoeverre wordt dit gegeven door vrouwelijke auteurs in hun werken aan de orde gesteld?

Iedere poging om een aantal eigenschappen van kinderdoodliteratuur te benoemen, sluit werken buiten die juist weer voldoen aan een aantal andere belangrijke kenmerken. Toch proberen we enkele van deze eigenschappen te bespreken. Onze vraag is niet zozeer wat kinderdoodliteratuur *is*, maar wat kinderdoodliteratuur *kan zijn*. Over het algemeen lijken boeken over kinderdood vaak de volgende eigenschappen te bevatten. Het gaat in de eerste plaats om een kind dat (relatief) jong was bij het overlijden in de ogen van de verteller of focalisator. Ten tweede is minimaal een van de ouders op de een of andere manier van belang voor de tekst of het verhaal. Ten derde staat de rouw om het

Johannes Thopas, *Portret van een overleden meisje*, 1682. Collectie Mauritshuis, Den Haag.

overleden kind centraal. Ten slotte is de dood van een kind autobiografisch: de auteur heeft in zijn leven zelf het verlies van een kind meegemaakt. Maar in deze bundel staan ook teksten centraal die niet aan deze vier kenmerken voldoen. Het genre kinderdoodliteratuur is heterogeen en fluïde.

Vooral het vierde kenmerk is problematisch. De autobiografische aard van veel teksten creëert nieuwe moeilijkheden. Hoe autobiografisch is autobiografisch? Wanneer mag een roman over een dood kind nog of niet meer autobiografisch genoemd worden? En hoe erg is dat? In een roman romantiseert de auteur in principe gebeurtenissen die al dan niet uit het eigen leven gegrepen zijn. Een boek als Van der Heijdens *Tonio* balanceert op het randje van autobiografie en fictie. Niet voor niets staat op de titelpagina de aanduiding 'roman' vermeld. Lut Missinne spreekt in *Oprecht gelogen* (2013) van 'autofictie': een tekst waarin de identiteit van auteur en personage herkenbaar zijn, maar waaraan de auteur bewust fictieve elementen toevoegt. Auteurs spelen een spel met fictie en werkelijkheid, met *Dichtung und Wahrheit*, en de lezer moet zich daar bewust van zijn.

In haar boek doet Missine een voorzichtige poging om contouren te schetsen van de autobiografie en de autofictie door zich specifiek op recente autobiografische romans uit Nederland en Vlaanderen toe te leggen. Ze beschrijft de autobiografische roman als 'een roman (een narratief dat fictioneel en literair is) waarin de lezer autobiografische elementen herkent of vermoedt. Deze elementen worden niet expliciet door een naams-

De Dood draagt een kind, prent door Stefano della Bella, zeventiende eeuw. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

identiteit bevestigd, maar toespelingen in die richting zijn niet uitgesloten'.[12] Tegelijk is de referentialiteit van een werk ook afhankelijk van iemands leeshouding.

Wat voor de roman geldt, geldt evengoed voor andere genres. Het belangrijkste voor een publiek is dat het in principe kan accepteren dat een werk over een dood kind minimaal op waarheid *gebaseerd* is. Zo dramatiseert Vondel in zijn tragedie *Jeptha* (1659) een Bijbelverhaal dat vanzelfsprekend niet autobiografisch is. Toch zou ook *Jeptha* gezien kunnen worden als een vorm van kinderdoodliteratuur, omdat Vondel een 'ware' geschiedenis vertelt en daarmee een emotioneel effect tot stand wil brengen.

Er zijn nog meer werken die misschien problematisch zijn en daarom wellicht geen kinderdoodliteratuur genoemd mogen worden, hoewel er wel kinderen doodgaan. We geven als voorbeelden Herman Gorters *Mei* (1889) en Louis Couperus' *Psyche* (1898). *Mei* is een epos dat nog steeds met name bekend is van de gevleugelde woorden 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid', waarin het meisje Mei op zoek gaat naar haar geliefde Noorse god Balder. Mei begint met sterven op het moment dat ze geboren wordt. Dat laat ook het wegdragen op een baar van haar zuster April zien. Na een maand wordt ze afgewisseld door Juni. Het is de verteller die verliefd is en het grote verlies lijdt van zijn geliefde. *Mei* is een mythisch epos en heeft daardoor slechts weinig met de realiteit te maken.

In de roman *Psyche* vertelt Couperus een mythisch sprookje over het meisje Psyche dat na vele wederwaardigheden zich op het laatst bij haar vader en haar man Eros in het rijk van Toekomst mag voegen. We leren Psyche als jong meisje kennen dat aan het hof van

haar vader, de koning van het rijk van Verleden, verblijft. Na haar vaders dood volgen we haar verdere levensloop: hoe ze trouwt met Eros van het rijk van Heden, hoe ze Eros verlaat en naar het rijk van Bacchus gaat, hoe ze om vergiffenis te krijgen een juweel voor haar zus Emeralda moet vinden. Uiteindelijk wordt ze door de paarden van haar zus overreden. Psyche herleeft en komt uiteindelijk in de hemel terecht.

Het is de vraag of we *Mei* en *Psyche* als kinderdoodliteratuur kunnen bestempelen, omdat het verband met het leven van de auteur volledig ontbreekt. En wat te doen met Johann Wolfgang von Goethe's beroemde ballade *Erlkönig* (1782)? Het *Kindertotenlied* van Goethe verhaalt hoe een 'Elfenkoning' het kind verleidt en ontrukt aan de borst van zijn vader die met alle macht nog probeert om het kind bij de dood weg te houden. Dat dit een hopeloze zaak is, moge duidelijk zijn. Van referentialiteit is hier geen sprake. Is dat (ondanks de genreaanduiding) dan wel kinderdoodliteratuur te noemen?

Inhoud van het boek

In *Van Constantijntje tot Tonio* kiezen we een praktisch uitgangspunt en laten we een veelheid aan onderwerpen passeren. De artikelen zijn chronologisch geordend en beschrijven voorbeelden van de literaire representatie van kinderdood door de eeuwen heen. De artikelen zijn in vier tijdvakken gegroepeerd: middeleeuwen en vroegmoderne tijd, de negentiende eeuw, de twintigste eeuw, en de eenentwintigste eeuw. De artikelen worden als het ware omsloten door Vondels 'Kinder-lyck' en Van der Heijdens *Tonio*. Daarmee hebben we geenszins willen zeggen dat Vondels lijkdicht voor zijn Constantijntje het eerste literaire werk en dat Van der Heijdens requiemroman het laatste was.

Het is onvermijdelijk dat er teksten ontbreken. Zo komen Nicolaas Beets ('De familie Kegge'), Johannes Kneppelhout ('Waanzinnig Truken'), Ed Hoornik ('Ik ben de kleine dochter van Jaïrus') niet of slechts zijdelings aan de orde. Evenmin is er een afzonderlijk

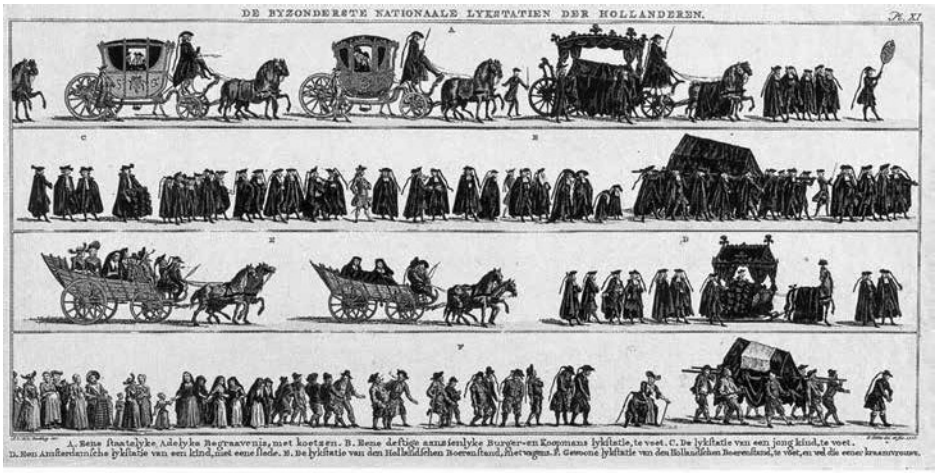

Prent met 'De byzonderste nationaale lykstatien der Hollanderen', uit: Johannes le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland*, 1776. Onder C. is een kinderbegrafenis te zien met een lijkwagen, onder D. een kinderbegrafenis per slede. Collectie Atlas van Stolk.

hoofdstuk over Thoméses novelle *Schaduwkind*. Tot onze spijt heeft dit boek een Noord-Nederlands perspectief. Dat wil zeggen dat bijdragen over Vlaanderen (nagenoeg) ontbreken. Alleen Jacqueline Bel gaat in op het dode kind in het werk van Cyriel Buysse. Maar natuurlijk komen er in de Vlaamse literatuur veel meer dode kinderen voor. Een van de bekendste gedichten van Willem Elsschot is 'Bij het doodsbed van een kind' (1908), met de beginregels: 'De aarde is niet uit haar baan gedreven / toen uw hartje stil bleef staan' en de lugubere slotregels: 'hij zegge mij of 't waar kan zijn / dat haar de wormen zullen sparen.'[13] Kristien Hemmerechts schreef het verhaal 'Sprookje' over de (wiegen)dood van twee van haar zoontjes (opgenomen in de bundel *Kerst en andere liefdesverhalen* uit 1992).[14] Er zijn ongetwijfeld meer voorbeelden te vinden, maar dat vergt én verdient een afzonderlijk onderzoek.

Datzelfde geldt voor de Nederlandse koloniale literatuur, die ongetwijfeld weer andere cultuurhistorische aspecten, thema's en tendensen bevat. En wie een onderzoek zou verrichten naar het dode kindmotief in de Zuid-Afrikaanse letteren, moet niet vreemd opkijken als er een politieke dimensie valt waar te nemen die in de Nederlandse literatuur ontbreekt. Zo protesteerde Ingrid Jonker met het gedicht 'Die kind wat dood geskiet is deur soldate by Nyanga' tegen de Apartheid. Voor Ingrid Jonker was het kind niet dood, maar springlevend – als onsterfelijk verzetssymbool. Het vers werd wereldberoemd doordat Nelson Mandela het op 24 mei 1994 in het parlement voordroeg:

> Die kind is nie dood nie
> die kind lig sy vuiste teen sy moeder
> wat Afrika skreeu skreeu die geur
> van vryheid en heide
> in die lokasies van die omsingelde hart.[15]

We beginnen deze bundel in de Middelnederlandse literatuur met een verkenning van dode kinderen in mirakelboeken en we gaan door tot aan de in 2015 verschenen roman *Malva* van Hagar Peeters. Iedere auteur biedt zijn of haar perspectief op het dode kind in de Nederlandse literatuur. Invalshoeken die in dit boek terugkeren zijn gender (Meijer, Op de Beek, La Roi), religie en mystiek (Jongen, Van Marion, Daróczi, Goedegebuure, Van der Wouden), representatie en zelfrepresentatie (Honings, Van den Dool, Blom, Rovers, Van Lierop, Bax), maar ook schuld en onschuld (Bax, Vergeer, Van Lierop), en kinderdood in specifieke tekstsoorten (Bel, Jensen, Van Lierop, Meijer, Van Vliet). Aan het einde volgt een epiloog, waarin Frans-Willem Korsten het geheel overziet.

Van Constantijntje tot Tonio biedt zo een waaier aan literaire voorbeelden van de wijze waarop Nederlandse schrijvers en schrijfsters door de eeuwen heen met het verlies van een kind zijn omgegaan. Andere boeken zullen, vanwege het te grote verdriet, wel altijd ongeschreven blijven.

Literatuur

Avery, Gillian & Kimberley Reynolds (red.), *Representations of Childhood Death*. Basingstoke 2000.
Bedaux, Jan Babtist & Rudi Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*. Gent/Amsterdam 2000.

Blink, Pieter van den, *Voor het oog van Job. Volendammer verhalen over leven met een overleden kind.* Met foto's van Koos Breukel. Amsterdam 2009.
Clarke, Elizabeth, '"A Heart Terrifying Sorrow". The Deaths of Children in Seventeenth-Century Women's Manuscript Journals', in: Gillian Avery & Kimberley Reynolds (red.), *Representations of Childhood Death.* Basingstoke 2000, 65-86.
Elsschot, Willem, *Verzameld werk.* Amsterdam 1960.
Gerbrandy, Piet, 'Wanhoopsmoeder', in: *de Volkskrant,* 12 maart 2004.
Groenendijk, L.F. & F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw.* Leiden 1991.
Heijden, A.F.Th. van der, *Tonio. Een requiemroman.* Amsterdam 2011.
Jonker, Ingrid, *Ik herhaal je. Gedichten.* Vertaling Gerrit Komrij, nawoord Henk van Woerden. Amsterdam 2000.
Mathijsen, Marita, *De gemaskerde eeuw.* Amsterdam 2002.
McCarron, Kevin, 'Dead Rite. Adolescent Horror Fiction and Death', in: Gillian Avery & Kimberley Reynolds (red.), *Representations of Childhood Death.* Basingstoke 2000, 189-203.
Missine, Lut, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985.* Nijmegen 2013.
Simpson, Jacqueline, 'The Folklore of Infant Deaths. Burials, Ghosts and Changelings', in: Gillian Avery & Kimberley Reynolds (red.), *Representations of Childhood Death.* Basingstoke 2000, 11-28.
Sliggers, B.C. (red.), *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden.* Zutphen 1998.
Vanmeenen, Anne-Flor, *De Dood in Kinderschoenen.* Gent 2011.
Witstein, Sonja, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre.* Assen 1969.

Noten

1 Bericht op de Facebook-pagina van Ton van Reen, 18 november 2017.
2 Van der Heijden 2011.
3 Avery & Reynolds (red.) 2000.
4 Simpson 2000; Clarke 2000; McCarron 2000, citaat van p. 189.
5 Van den Blink 2009.
6 Vanmeenen 2011.
7 Vergelijk Bedaux & Ekkart (red.) 2000; Sliggers (red.) 1998.
8 Witstein 1969.
9 Mathijsen 2002.
10 Groenendijk & Van Lieburg 1991.
11 Gerbrandy 2004.
12 Missine 2013, 34-35.
13 Elsschot 1960, 731.
14 Hemmerechts 1992.
15 Jonker 2000, 86.